

POTENTSAALIVORMIDEST EESTI PIIBLITÕLGETES*

HEIKI REILA

Artikli eesmärk on selgitada potentsiaali ehk võimalikkuse kõneviisi esinemist eesti piiblitõlke Johann Hornungi redaktsioonis, täpsemalt sellele kõige lähemas Müncheni (Johann Hartmann Creidiuse) käsikirjas ning sellele eelnevates ja järgnevates redaktsioonides. Pean tõenäoseks, et potentsiaalivormid on tulnud Uue Testamendi põhjaeestikeelsesse Müncheni käsikirja (1694), sellele järgnevatesse Tartu käsikirja (EKM EKLA, f 192 M.A. 145) ja Stockholmi käsikirja ja viimaks trükiteksti (Uus Testament 1715) lõunaeestikeelse tõlke (Wastne Testament 1686) mõjul. Kaudsema lisategurina võib pärast 1693. aastat arvesse tulla ka Hornungi grammatikas fikseeritud *ne*-tunnuselise potentsiaali paradigma. Üksikute potentsiaalivormide kasutamiseга võidi tõenäoselt taotleda tõlke stilistilist varieeruvust, tõlki ja keelepädevuse näitamist, eelkõige aga siiski tõlke rahvakeelsust. Potentsiaal oli XVII sajandi lõpuks ja XVIII sajandi alguseks küll hääbuv nähtus, elavam võis see olla murretes ning mõjukas rahvalaulukeele kaudu.

Uurimuse aineistik ja lähenemisviis

Elektrooniliste otsingute (päringute) abil on võimalik jälgida potentsiaali kasutamist peale Müncheni käsikirja veel Stockholmi käsikirjas, Wastses Testamendis (1686) ja osaliselt Uues Testamendis (1715). Elektroonilist otsingut on kombineeritud tõlgetevahelise konkordants-otsinguga (otsinguga samade salvide järgi). Sellega on uuringusse hõlmatud Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoobid (piiblikatkendid) vastavalt 1632. ja 1638. aastast ning H. Stahli perikoopide uustrukid (1654; 1673; 1693), Heinrich Gösekeni põhjaeestikeelne ja lõunaeestikeelne käsikiri (u 1680), Pilstveres aastal 1687 revideeritud käsikirjad (nn Pilstvere käsikiri; Markuse ja Luuka evangeeliumi käsikirjad), Riia lõunaeestikeelse (1691) ja põhjaeestikeelse kirikukäsiraamatu (1695) ning Tallinna kirikukäsiraamatu (1700) perikoobid, Uue Testamendi 2. trükk (1629) ning tervikpiibli esimene ja teine trükk (1739; 1773). Nii on leitud erinevatest redaktsioonidest kokku 126 potentsiaalivormi ja 39 nn potentsiaalikriitilist salmi. Need on salmid, kus vähemalt üks vaadeldud versioonidest kasutab potentsiaali. Ühe versiooniga esindatud salme on 11, kahega seitse, kolmega seitse, neljaga neli, viiega viis, seitsmega neli, üheksaga üks. Lisada tuleb veel kaks potentsiaalivormi, sest kahes salmis kasutab Wastne Testament ühes lauses kahte võimalikkuse kõneviisis verbi. Mõeldav on käsitleda neid 39 salmi potentsiaali süntaktiliste ja pragmaatiliste esinemissituatsioonidena, selles artiklis on piirdutud morfoloogilise analüüsiga.

* Artikkel on valminud ETF-i grandid nr 7896 raames.

Kuigi artikkel keskendub eestikeelse piiblitõlke 1715. aastal ilmunud Uue Testamendi tõlkimisele ja ainekule (põhjaeestikeelsetele käsikirjadele), olen peale Gutsloff'i grammatika pidanud vajalikuks sissejuhatavas osas tuua näiteid ka tema Vana Testamendi tõlkest. Lisaks põhjaeestikeelsetele versioonidele ka lõunaeestikeelse Wastse Testamendi ja H. Gösekeni Uue Testamendi käsikirja lõunaeestikeelse osa jälgimine on paratamatu, sest XVII sajandi kaks viimast aastakümnet oli kahe kirjakeele kujunemisel see aeg, kui lõunaeesti kirjakeel oli põhjaeesti omast mitmes suhtes paremas seisus ja viimase arenguga tihedalt seotud.

Järgnevalt on erinevate trükitud või käsikirjaliste tõlkeversioonide kohta sünonüümselt kasutatud ka terminit *redaktsioon*, sest redigeerimise ja uuesti tõlkimise vahele kindlat piiri ei ole reeglina võimalik panna. Nimetuse *Hornungi tõlge* all on mõeldud aastal 1688 valminud tõlget, nii nagu me seda tunneme sellele ajaliselt kõige lähema, Creidiuse ärakirja järgi, ja *Hornungi grammatika* all temanimest grammatikat. Lähtun eeldusest, et mõlemas on Johann Hornungil olnud määrav osa.¹

Potentsiaalivormid vanades grammatikates

Stahli grammatika sõnastikuosas on märksõna *mögen* juures toodud vormid, milles leiduvad ainsuse esimese isiku ja *ma*-infinitiivi potentsiaali vormidena *lenen* ja *leen*, *leensin*, *leenut*, *leenema* (Stahl 1637: 91), kus verbi *leema* tüvele on liitunud potentsiaali tunnus *-ne* (vrd soome *lienee*) või esineb puhas tüvi. Mitmeti on tõlgendatav *olema* oleviku ainsuse 3. isiku rööpvorm *olle* (Stahl 1637: 10). Gutsloff'i lõunaeestikeelses grammatikas esinevad kolmanda isiku potentsiaalivormid, mis on seotud küsisõnaga. J. Gutsloff ütleb: „Kui on vaja ilmutada konjunktiiv preesensi singulari kolmanda isikuga küsivat huvi, on tal iseloomulik lõpp *nes*” (Gutsloff 1648: 114). Ta toob näited *kas tulnes*, *mis tennes*, mille tõlkes on 'ehk, võib-olla': 'num forte veniat', 'quid forte agat'. Üks potentsiaalivorm esineb tal ka verbi *olema* paradigmas. Seal on kõigile konjunktiivvormidele lisatud *eth*, ainult kolmanda isiku olevikuvormi on täiendatud potentsiaalivormiga, millele on lisatud *kas*: *kas olnes* 'num forte sit' (Gutsloff 1648: 124). Johann Christoph Clare lõunaeestikeelne käsikirjaline grammatika (1730 ja hilisemad säilinud koopiad: EKM, ÕES f, M.A. 31, 33) püüab katta verbi *olema* potentsiaali vormidega rohkem kui kolmanda pöörde isiku: nn *conjunctivus imperfect* ainsuses *olnes*, mitmuses *olnesse*, *pluskvamperfekt minna olnes olnu*. Kõigi ainsuse isikute kohta on kasutusel ka *lännes*. Neid potentsiaalinäiteid on hinnatud rahvakeelevõraks (Keem 1997: 50). Terviklikku paradigmat ja ka kolmanda pöörde lõpu kasutamist muude pöörete puhul on peetud siiski võimalikuks (Wiedemann 1864: 86). Clare grammatika *olema* potentsiaali vormid korduvad Hupeli grammatikas (Hupel 1818: 105). Sarnaselt Stahli grammatikaga on ka Gösekeni grammatika sõnastikuosas sõnartikkel *mögen* – *leen* ja *lenen*, aga potentsiaali tunnusega vorm on asetatud teisele kohale.

Hornungi grammatikas esinevad esiteks potentsiaalivormid *ehk olneb* 'es kann seyn' ja *ehk woineb* 'vielleicht kan er', mis on toodud adverbide rühmas

¹ Vt ka: Kankunen 2000, kus on põhjalik grammatikatraditsioonis leiduvate tekstide esitus, kuid vaatamata on käsikirjad Göseken vanemast Pilistvere konverentsini ja nn Tartu käsikiri.

(Hornung 1693: 99) ning sekundaarverb *leenema* (tüves *lee* + *ne*) olevik koos kõigi pööretega ainsuses ja mitmuses: *lenen*, *lened*, *leneb*, *leneme*, *lenete*, *lenevad*, mis on paigutatud interjektsioonide alajaotusse (Hornung 1693: 109). *Leeb* ja *lewad* on J. Hornungi järgi kolmanda isiku lühenenud vormid. Võimalik on ka potentsiaali perfekt: *ehk ma lenen olnud* 'vielleicht bin ichs gewesen'. Ainsuse kolmanda ja mitmuse esimese pöörde juures on veel kaks näitelause, mõlemale lisatud samuti modaaladverb *ehk*: *ehk temma leneb*, millel tõlget ei ole, ja *ehk meie leneme sawa*, mis on tõlgitud 'vielleicht bekommen wir'. Tarind *leema* + genitiivne oleviku partitsiip esineb ühes Pilstvere konverentsil tehtud paranduses (Lk 3: 15) ning erinevates Hornungi grammatika järgsetes tekstides. Nii *leenema* terviklikku olevikuparadigmat kui ka verbid *olema* ja *võima* kolmanda pöörde potentsiaalivorme seob ühelt poolt see, et nad esinevad pleonastilises konstruktsioonis *ehk* + potentsiaalitunnusega verb, ning teiselt poolt kahtluse väljendamise funktsioon.

Helle grammatikas on verbiparadigmade lõpus toodud mõneks impersonaaliks nimetatud verbivormid *leeb*, *lenud*, *olneb*, *täib*, *olle* koos näitelausega (Thor Helle 1732: 55). Ainsuse kolmanda isiku potentsiaalivorm *olneb* peab tähendama 'es kan wohl seyn' ja seda on selgitatud näitelausega *ehk olneb joobnud* 'er mag wol truncken gewesen seyn'. Pöördelõputa ja assimileerunud potentsiaalina on tõlgendatavad ka *olle* 'mag seyn' ja *ehk olle* 'es mag oder kan wol seyn'. Teine võimalus on, et *olle* näol on tegemist e-lõpulise *da*-infinitiiviga. Sel juhul on tegemist kaudse teatelaadiga. Helle grammatika sõnastikus osas kordub *ehk olneb* (Thor Helle 1732: 88). Ka Hupeli grammatika räägib impersonaalidest, korrates Thor Helle grammatika vorme ja näiteid, kuid *olle* asemel on *olleb* (Hupel 1818: 65), mis liigitub selgelt potentsiaaliks.

Potentsiaalivormidest piiblitõlkes enne Johann Hornungi redaktsiooni

Hilisemate tõlgetega võrdluses selgub, et potentsiaalivorme ei esine H. Stahli „Hand- vnd Hauszbuchi” (1638) ega selle järeltrükkide (1654; 1673; 1693) nendes kümmekonnas piiblitõlke tekstis, kus hilisemad tõlked potentsiaali kasutavad. Stahlil on need verbid tõlgitud kindla kõneviisi olevikuga (v.a Stahl 1638: Lk 18: 36 *ollis*), mōnikord ka modaalteguisõna *tahtma* kasutades (Lk 1: 66 *tahap sahma*, Ap 2: 12 *tahap sündima*). Rossihniuse evangeeliumides ja epistlites on nendes tekstides kindla kõneviisi olevik (k.a Lk 18: 36), viimased kaks on tõlgitud *tahab sahda*.

Peale Gutsloff'i grammatika võib potentsiaalivorme leida ka tema piiblitõlkest. Gutsloff'i Vana Testamendi tõlke käsikirjas (1656; EKM EKLA, ÖES f) esineb potentsiaal vähemalt 12 juhul kümnes salmis.

(1) 1Ms 4: 15 Seperrast peab: seh, ken Kajinnit erratappab, olcko ken olneb, seitzi kōrrat: sunnituts sahma, (2) 1Ms 16: 2 Sihs lauss temma Abrammi wasto: kaje, jumal Isand om minno kindi sulgnut, eth minna ej kanna latzet ilmalle; Eth Sa heitta minnu neutzicko mannu, mas sahneb minnulle sugku tettut temmast. (3) 5Ms 17: 1 Sinna ei pea jumalalle Isandalle ommalle jumalalle üttekite herja, ehk lambast offrime mea wigkalick olli (parandus: om), olcko mes kurrj se olnes, (4) 5Ms 19: 14 Ützainus lihkmehs ej pea mitte wasto wōttuts sahma ütte mehe wasto keickesugkuze kurja tōh perrast, ninck

keicksugkuze pattu perrast, mes se patt üsseki olnes, mea temma om pattunu, (5) 1Sm 14: 6 ehk jumal isand tennes lebbi meije kette middakit, (6) 1 Sm 16: 6 Ehk seh olnes jumala isanda ehn salwitut, (7) 1Sm 20: 26 Ehk temmalle olnes middakit jochtnut, eth temma ej olle puhhas, (8) 2Sm 9: 1 [2 ühes lauses] Ninck dawid ütli: kas olnes weel kenckis, ken üllejähnu olnes Saulli koddust, (9) 2Sm 9: 3 Ninck se kuningas ütli: kas olnes ennamb kedakait Saulli koddust, (10) 2Sm 16: 12 [2 ühes lauses] Ehk jumal isand le kajenes weel Minnu ochto ninck massanes Minnulle weel häht temma tämbaze sahtlemisse ehs.²

Nagu näitelausetest näha, esineb potentsiaal valdavalt verbiga *olema* (kaheksal korral), ühel korral verbides *tegema*, *kaema*, *saama* ja *maksma*. Kõik esinevad ainsuse kolmandas pöördes, valdavalt lõunaeesti *s*-lõpuga, kahel korral asendab seda põhjaeestiline *-b* (näide 1, 2). Valdav on olevikuvorm, mis võib edasi anda ka tulevikku. Minevikku väljendavad liitvormid *olnes salwitut* (näide 6, impersonaal), *olnes jochtnut* (näide 7) ja *üllejähnu olnes* (näide 8), kus *olema* ei ole ainult grammatilise tähendusega abiverb, vaid käitub modaalverbina. Lõpetatud tulevikku annab edasi tarind *saama* + *tud*-kesksõna (näide 2).

Kõigil juhtudel esineb potentsiaal repliigis (otsese kõnena markeeritud või markeeritavas referaadis), mis võib edasi anda ka sisekõnet (näide 6). Vastav vorm ilmneb käsklause või igal juhul deontilist modaalsust väljendava lause (*sinna ei pea* on keeldkõne tähenduses) koosseisus (näide 1, 2, 3, 4, 5), sh vormelilaadses jussiivses konstruktsioonis (näide 1, 3), kolmel korral jutustavas lauses (näide 6, 7, 10) ja kolmel korral valikküsimustes, mis algavad küsisõnaga *kas* nagu Gutslaffi grammatikas (näide 8, liitküsimus, ja näide 9). Lahus terviklause suhtlusfunktsioonist on pool vaadeldavatest osalausetest küsivad ja pool väitekujulised.

Hilisem, Andreas ja Adrian Virginiuse põhjaeestikeelne Vana Testamendi tõlge (1687–1690, EKM EKLA, ÕES f) ei näi potentsiaali kasutavat erinevalt tolaaegsetest Liivimaa taustaga põhjaeestikeelsetest Uue Testamendi tõlgetest. Gutslaffi tõlke *kajenes* on Virginiuste tõlkes *saama*-tulevik (*saap waatama*), Gutslaffi tõlkes *saama*-tulevik *sahneb tettut* aga tingiv kõneviis (*saaks*).

H. Gösekenile omistatud, umbes 1680. aastast pärinev Uue Testamendi käsikiri (EAA, f 1187-2-5323) koosneb kahest, põhja- ja lõunaeestikeelsest osast. Lõunaeestikeelne osa võib olla ümber kirjutatud Gutslaffi tõlkest. Põhjaeestikeelne osa on H. Gösekeni enda tõlgitud tõenäoliselt varasemaid tõlkeid kasutades (Tafenau 2006: 256–266). Käsikiri on lünkadega, kuid otsing nendest tekstidest, kus hilisemad tõlked potentsiaali võivad kasutada, näitab, et käsikirja põhjaeestikeelne osa potentsiaali ei kasuta. Vastavad verbid on mõlemas osas valdavalt kindlas kõneviisis, vähem esineb tingivat kõneviisi. Küll esineb üks selge *ne*-potentsiaal käsikirja lõunaeestikeelses osas: *Ja kehs olnes seh?* (Lk 8: 25), mis kordub Wastses Testamendis: *Kes se olnes/ et temmä kah Tuhld nink Wet kässeb/ nink nemmä kuhlwa teddä?* On väga tõenäoline, et käsikiri kasutab potentsiaali mujalgi. Gösekeni käsikirja põhjaeestikeelse osa järgmine põlvkond on olemas nn Pilstvere käsikirja näol, autoriks tõenäoliselt Heinrich Göseken noorem (EAA, f 1187-2-5322, autorluse kohta vt Tafenau 2006: 266). See ulatub Apostlite tegude raamatust Ilmutusraamatuni ja sisaldab paiguti Pilstvere piiblikonverentsil tehtud

² Teksti on digitaliseerinud Maeve Leivo.

parandusi. Vaadeldud 39 teksti põhjal võib oletada, et selles käsikirjas potentsiaalivorme ei esine. Seda kinnitab ka üksikasjalikum vaatlus Apostlite tegude raamatu põhjal, milles esineb küll Gösekeni grammatikaga sarnane *leema + ma*-infinitiiv: *lieb wist Rōwel ollema* (Ap 28: 4).

Pilistvere käsikirja kõrval olid Pilistveres redigeerimisel Markuse evangeeliumi käsikiri (tõlkinud Anton Heidrich) ja Luuka evangeeliumi mitmest fragmendist koosnev käsikiri. Need potentsiaalivorme ei kasuta. Luuka evangeeliumi esimesse fragmenti (tõlkinud Göseken noorem) on tõenäoliselt Pilistvere paranduste käigus sisse viidud potentsiaalina väljaotetav vorm: *lenep Christus ollewa* (Lk 3: 15; EAA, f 1187-2-5323, vaata ka: Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked... 2007: 36). Järgnevad tõlked (Müncheni käsikiri, Stockholmi käsikiri, Uus Testament 1715) annavad seda konstruktsiooni nii edasi, ainult Tartu käsikiri eelistab vormi *leeb ollewa*. Paranduse potentsiaaltaotlus on Wastse Testamendi mõjuline, kuid seal on potentsiaalis põhiverb *olema*. Võimalik, et paranduses on tegu mingi kontaminatsiooniga, kus on tahtud ühendada verbiga *olema* moodustatud kaudset või verbiga *leema* moodustatud potentsiaaliga tarindit. Verbi *leema* kasutamist võisid mõjutada ka soome tõlked: *Lienekö hen* (1548), *lienekö hän* (1642). Kaheldav on, kas on tegu rahvakeelse nähtusega, kuigi verbi *leema* kohta koos oleviku partitsiibiga on vanas kirjakeeles näiteid. Peale eelkäsitletud Hornungi grammatika vormi *leneme sawa* on olemas potentsiaali tunnusetä *leep ollewa* hilisemad näited aastast 1699 nn Stockholmi käsiraamatu eessõnas ja Tallinna perikoobiraamatus 1700 (Rm 12: 2) ja *leeb ollewa* Tartu käsikirjas (Lk 3: 15, Lk 15: 26).

Neile kahele tekstile pakub lisa Wastne Testament, mis kasutab potentsiaali vähemalt 32 salmis. Olgu nimetatud ka mõningad Ajalooarhiivi konsistooriumi fondis asuvad põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlkekatkendid, mille kõrvutamine teiste käsikirjadega potentsiaalivorme ei näita. Aastast 1667 pärineva käsikirja fragment (tõlkinud Christoph Blume) kasutab tekstides Rm 12: 2, 1Kor 3: 13, 2Kor 8: 8 indikatiivi. Pilistvere käsikirjadega samasse aega kuuluv foolioformaadis Luuka evangeeliumi käsikiri (tõlkinud Joachim Balecke) kasutab üheksas võrreldud salmis kindlat või tingivat kõneviisi (EAA, f 1187-2-5323).

Potentsiaalivormid Hornungi tõlke järgsetes redaktsioonides

Eelnev ülevaade lubab oletada, et põhjaeesti piiblitõlkes (Uue Testamendi tõlkes) on potentsiaal enne Hornungi redaktsiooni üsna haruldane. Seevastu lõunaeestikeelses tõlkes on see kõneviis olemas juba enne Wastset Testamendi, nagu tunnistavad Gutsblaffi Vana Testamendi ja Göseken vanema Uue Testamendi tõlke käsikirjad.

Nägime, et Wastse Testamendi potentsiaali eeskuju võib põhjaeestikeelses tõlkes ühel juhul (Lk 3: 15 käsikirja tehtud paranduse põhjal) oletada enne Hornungi redaktsiooni valmimist. Hornungi redaktsioonile on aga Wastse Testamendi potentsiaali mõju ilmne. Wastse Testamendi tekstist tõenäoliselt sõltuvat potentsiaali kasutab Müncheni käsikiri 11 korral, nendele lisanduvad viis iseseisvalt moodustatud potentsiaalivormi. Hornungi tõlkest võivad pärineda niisiis viis Müncheni käsikirja 16 potentsiaalivormist. Kahel juhul on tegu minevikuga, potentsiaal on liitöeldise finiitosas: *meie ei tea mitte, mis*

se Moseselle, kes meit Egipti Maalt on wälja tonud leneb sündinud (Ap 7: 14); Agga kui walge sai, siis ei olnud pissud Murret neie söameeste säas, mis Petrussega leneb sündinud (Ap 12: 18). Kui esimene lause võiks olla perfektis, siis teine nõuaks pigem pluskvamperfekti, nagu kasutavad Göseken vanema, Göseken noorema ja 1739. aasta tõlge. Hornungi tõlge võib toetuda Ap 12: 18 puhul Agricola omale: *mite Petarist liene tullut*. Viimase teksti säilitavad kujul leeb sündinud Uue Testamendi 1. ja 2. trükk. Et selline variant põhjaeesti keeleala tõlkijatele vastuvõetavam on, näitab üks XVII sajandi lõpukümnenendist pärit Apostlite tegude raamatu fragment: *kuytao se doch Petrusse ka löhp sündinut* (tõlkinud Eowaldus Rhaneus, Ap 10.–12. ptk, EAA, f 1187-2-5323).

Hornungi tõlkest võivad Münchени käsikirjas pärineda veel: (*tahhame + katsda +*) kuidas nende kässi käineb (Ap 15: 36); *et temma tedda sago, kuis teie kässi käineb* (Kol 4: 8), mida järgivad vaid Tartu ja Stockholmi käsikiri. Nende vormide rahvakeelsust ei saa välistada, kuigi „Eesti murrete sõnaraamat” annab sellest väljendist vaid indikatiivis näited (EMS IV: 435, 536). Viimaks on veel üks verbi *olema* näide: *agga teiste Ussinusse läbbi kiusan minna ka teie Armo, kas temma selge olneb* (2Kor 8: 8) Tartu ja Stockholmi käsikirjas ning Uues Testamendis (1715). Potentsiaalivormina võiks tõlgendada 3. isiku lõputa vormi *olle* lauses *minno waim olle wägga römus* (Lk 1: 47 M), kuid seda ei toeta kontekst, ei eelnevad ega järgnevad versioonid.

Trükki jõudnud tekstidest tuleb kõigepealt kõne alla lõunaestikeelne kirikukäsiraamat (1691). Käsiraamatu eessõna kohaselt põhineb selle evangeeliumide ja epistlite osa muutmatult Wastsel Testamendil (Ikola 1984: 553). Tartus asuvatel (nende kohta vt: Jakoobi 1983: 72–79) lõunaeesti perikoopiide säilinud lehekülgedel on vorm *olnes* (Ef 5: 17 ja Fil 1: 10) ja arvatavasti ka *tahtnes sada* (Ap 2: 12, seda võib arvata samas raamatus leiduva kompilatsiooni „Jummal Pühha Waimo näggewäst Tullemisest” põhjal). Keerulisem on lugu Hornungi tõlke järgse Riia põhjaestikeelse perikoobitrükiga (Evangeeliumid 1695). Võib oletada, et selle aluseks on Hornungi tõlge, aga mitte muutmata kujul. Münchени käsikirjaga sarnaselt on edasi antud viis Wastse Testamendi potentsiaalijuhtu ning jäetud edasi andmata kolm. On veel kaks potentsiaalivormi, mida ei esine Münchени käsikirjas. Põhjaestikeelsele Riia trükile võib toetuda järgmine Tallinnas välja antud käsiraamat (Evangeeliumid 1700), kuhu on kopeeritud kuus vormi. Tähelepanuväärne on, et ühel juhul on püütud *olema* potentsiaalivormi (Wastne Testament, Evangeeliumid 1695, Tartu käsikiri, Stockholmi käsikiri) asemel kasutada *Tachtminne leep ollewa* (Rm 12: 2), kuigi teisal on *Tachtminne olnep* [Wastne Testament, Münchени käsikiri, Evangeeliumid 1691 (EKM A 26.409), Evangeeliumid 1695, Tartu käsikiri, Stockholmi käsikiri: Ef 5: 17]. Kompromisskirjaviisis Tallinna käsiraamatu (1693) esimeses trükilaos ja tõenäoliselt ka järgmistes neid vorme veel ei leidu.

Stockholmi käsikirjas on tekkinud Münchени käsikirja omadele juurde veel viis uut põhjaeesti potentsiaalivormi, mida võib pidada Wastse Testamendi alusel moodustatuks, ja kaks, mis on moodustatud iseseisvalt. Esimene – *Sest sinna tood usi Asjo meie Körwile, sepärrast tahhame nüüd täda, mis Se olneb?* (Ap 17: 20) – võib juhinduda sellele eelnevast salmist, kus potentsiaali kasutab Wastne Testament (*Es meije woi teeda sahda / mes wastne Oppus se olnes*) ja juba ka Agricola 1548 (*mitke ne lieneuet*). Teine – *Kiusad sinna*

mis parras olneb (Rm 2: 18) – sarnaneb mõnevõrra Wastse Testamendi Rm 12: 2 tõlkega (*et teije kiusasse/ mes Jummalahäh/ melepärrälinne nink täw-welik Tachtminne olnes*). Need kaks ja veel kolm potentsiaalivormi on käsikirja viidud paranduste käigus. Ühel juhul on märgata, et Tallinna kirikukäsiraamat (1700) kasutab potentsiaali (nagu Wastne Testament ja Evangeeliumid 1695), kuid Stockholmi käsikiri jääb Hornungi tõlke *piddi ollema* juurde (Lk 1: 29).

Tartu käsikiri (EKM EKLA, f 192 M.A. 145) on mingi Stockholmi käsikirjale lähedane variant. Elektrooniliselt ei ole sellest võimalik otsida, võrdlev otsing näitab 16 potentsiaalivormi. Olulisema erinevusena puuduvad selles Stockholmi käsikirja parandustena sissetoodud vormid. Mõni Müncheni ja Stockholmi käsikirja potentsiaalivorm on muudetud indikatiiviks: *kandneb* asemel on *kannab* (Lk 13: 9), *leneb ollewa* asemel *leeb ollewa* (Lk 3: 15). Aga võib olla ka vastupidi, et Müncheni ja Stockholmi käsikirja indikatiivi *piddi ollema* asemel on potentsiaal: *mis Terretaminne se olneb* (Lk 1: 29, võimalike eeskujudena Wastne Testament, Evangeeliumid 1695 või Evangeeliumid 1700). Äratub tähelepanu, et ühel juhul on *leeb ollewa* sobitatud Müncheni ja Stockholmi käsikirja *piddi ollema* asemele, võib-olla Wastse Testamendi potentsiaali vastena (Lk 15: 26).

Uues Testamendis 1715 võib leida siinse meetodikaga otsides 17 potentsiaalivormi. Ühel juhul (Joh 9: 29), kus Müncheni, Tartu ja Stockholmi käsikiri kasutavad indikatiivi, joondub esimene trükiversioon iseseisvalt Wastse Testamendi järgi: *Agga kust se olneb/ sedda ei täa meie mitte (Ent kust se olnes/ seddä ei tijä meije)*. Hornungi potentsiaali minevikuvormid, mis esinevad Müncheni, Tartu ja Stockholmi käsikirjas, on muudetud: üks *on* + *nud*-kesksõna, teine *leeb* + *nud*-kesksõna vastu. Uue Testamendi teine trükk (1729) kaotab kõik esimese trüki potentsiaalid, muutes need indikatiivideks ja tarinditeks *peab/pidi/peaks* + *ma*-infinitiiv. Nii on need ka tervikpiiblis (Piibel 1739), välja arvatud Uue Testamendi teise trüki *leeb sündinud*, mille asemel on tervikpiiblis *olli sündinud* (Ap 12: 18). Imelikul kombel on tervikpiiblis üks *olneb*-potentsiaalivorm tagasi tulnud (Lk 8: 9) ja säilinud veel teiseski trükis (1773), küll assimileerunud kujul (*olleb*). Kui uskuda siinset statistikat, siis on Wastse Testamendi võimalikkuse kõneviisi vormidest kaks kolmandikku jõudnud põhjaestikeelsetesse tõlgetesse, üks kolmandik jäänud tähelepanuta ning seitse vormi on moodustatud Wastsest Testamendist sõltumatult.

Vahekokkuvõtteks: potentsiaalivormide morfoloogilisest struktuurist

Käsitletud ainekust esineb ainult potentsiaali oleviku ainsuse 3. pööre. Põhjaesti tekstides on pöördelõpp *b*-tunnuseline, v.a Pilistvere parandajate *lenep* ning Tallinna käsiraamatu vormid (Evangeeliumid 1700), kus on läbi-segi nii *b*- kui *p*-tunnuselise lõppu (*saneb*, *olneb*, *olnep*). Ühel korral pöördelõpp puudub: *olne* (Stockholmi käsikiri: Lk 8: 9). Lõunaesti tekstides on pöördelõpp *s*-tunnuseline. Nagu Tartu murdes on ka Wastses Testamendis *s*-lõpuline kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre küllalt haruldane: *wiwis tulla* (Mt 24: 48), *pillus* (Mk 2: 22), *errakaus* (Joh 6: 27), *lähünes* (Lk 21: 28), *johus*

(1 Pt 4: 12), *tösses* (2 Pt 1: 19), *wächkres* (2 Pt 2: 22). Silma hakkab, et potentsiaali vormides *olneß* (*mes se olneß Kohljist üllestauma* Mk 9: 10) ja *tachtneß* (*Mes sest tachtneß sahda* Ap 2: 12) on lõpukonsonant erinevalt märgitud. Kindla kõneviisi ainsuse kolmanda pöörde lõppu ei ole Wastses Testamendis sellisena esitatud, küll aga tingiv kõneviis (*ütteß* Mt 24: 48, *nakkaß* Mt 24: 49). Siiski on võimalik, et siin ei ole tegu millegi rohkema kui ortograafia varieerumisega.

Vaadeldud juhtudel on valdavalt tegemist olevikuga, kuid viiel juhul on potentsiaalivorm liitajas. Eespool on käsitletud *leema* partitsiibikonstruktsiooni ja kahte Hornungi grammatikaga sarnanevat liitajaga väljendatud minevikuvormi. Wastses Testamendis esinevad veel modaalverbidega infinitiivtarindid *tachtneß sahda* (Ap 2: 12), *tochtnes weel keäke kohlda* (Rm 5: 7). Erinevalt Gutsloffi tõlkenäidetest ei esine potentsiaalivormis verb *olema* kusagil liitõeldise abiverbina.

Vanades põhjaeesti tekstides ja nende võimalikes eeskujutekstides esineb potentsiaal piiratud hulga verbidega: *olema* (92 korral), *leema* (10 korral), *saama* (seitsmel korral, ühes esinemiskohas), *kandma* (neljal korral, ühes esinemiskohas), *käima* (kuuel korral, kahes esinemiskohas), *tahtma* (kahel korral) ning verbides *minema*, *tulema*, *nägema*, *andma*, *tohtima* (ühel korral kõik Wastses Testamendis). Uues Testamendis 1715 esineb viiel korral kuju *le olneß* ja 1700. aasta evangeeliumides ühel juhul *le olnep* (Lk 8: 9). Oletuse kõrval, et tegemist on verbi *leema* n-ö puhta tüvega, on samuti võimalik, et need on lihtsalt mingid jäljed üritatud parandustest *olle*, *olleb* vms. See aga ei seleta, miks ka Gutsloffi Vana Testamendi tõlkes esineb ühel juhul *le kajenes*.

Hornungi 1688. aasta tõlge ja selle edasine redigeerimine toob potentsiaalivormid põhjaeestikeelsesesse piiblitõlkesse, kust need küll kaovad 1729. a. Põhiliseks eeskujuks on Johann Hornungile ilmselt olnud lõunaeesti kirjakeel, millest on siiski järjekindlaid erinevusi, neist suurimaks soome tõlgetes vas-
tet omavad *le(e)ne*-vormid.

Lähtetekstide mingeid kindlaid konstruktsioone potentsiaaliga edasi ei anta, sagedasim vaste on saksa konjunktiiv. Potentsiaalivorme on valdavalt kasutatud küsivates tarindites, kuid erineva pragmaatilise funktsiooniga lausetes. Edasine potentsiaali süntaktilis-semantiliste funktsioonide uurimine peab siia tooma rohkem selgust. Tulemuslikum võiks olla nende edasine uurimine murdekeelt ja rahvalaulu materjali kaasates. Ka vana kirjakeele muud registrid võivad pakkuda lisa.

Arhiiviallikad

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

EKM EKLA ÕES = Eesti Kirjandusmuuseum, eesti kultuurilooline arhiiv, Õpetatud Eesti Seltsi fond

Müncheni käsikiri (Baieri Riigiraamatukogu, käsikirjade ja vanade trükiste osakond, Cod. Livo-esthon. 1)

Stockholmi käsikiri 1705 (Rootsi Rahvusraamatukogu, käsikirjade osakond, A 786)

Muud allikad ja kirjandus

- Agricola*, Mikael 1548. *Se Wsi Testamenti* [faksiimileväljaanne: Mikael Agricolan teokset. Helsinki–Porvoo, WSOY, 1931].
- EMS IV = Eesti murrete sõnaraamat IV köide, 18. vihik. käi–kõrtsima. Toimetanud Anu Haak, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 2006.
- Evangeeliumid 1695 = *Ewangeliumme ning Epistli-Loud*. Igga ühhe Aastas tullewa Aeg-pühha, ja mu pühha Päwi päle. Ma Kelel kirjetetud. Riga: Johann Georg Wilcken.
- Evangeeliumid 1700 = *Ewangeliummit Nink Epistlit koggona Aasta lebbi*, Ma Kele kirjotut. Tallinn: Christow Prendeken (vt ka: Tartu Ülikooli raamatukogu digitaalne tekstikogu <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?do=index&lang=1>).
- Gutslaff, Johann 1648. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam....* Dorpat: Johannes Vogel [Faksiimile ja tõlge: Johannes Gutslaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam / Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Koostanud ja tõlkinud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppe-tooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 1998].
- Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache....* Reval [Faksiimileväljaanne: Einrich Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache*. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977].
- Hornung, Johann 1693. *Grammatica Estonica, brevi, perspicua tamen methodo ad dialectum Revaliensem....* Riga: Joh[ann] Georg Wilck[en] [Faksiimileväljaanne: Johann Hornung, *Grammatica Estonica, brevi, perspicua tamen methodo ad dialectum Revaliensem*. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Riga 1693. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977].
- Hupel, August Wilhelm 1818. *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche....* Mitau: Steffenhagen.
- Ikola, Osmo 1984. *Lõunaeestikeelne käsiraamat aastast 1691. – Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 546–554.
- Jakobi, Marian 1983. *Lisandusi XVII sajandi eesti kirjavara ajaloole. – Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 72–79.
- Kankunen, Antti Evert 2000. *Viron kielen potentiaali erityisesti Uuden testamentin käännöksissä. Pro gradu työ*. Helsingin yliopisto. Humanistinen tiedekunta. Suomalais-ugrilainen laitos. Helsinki.
- Keem, Hella 1997. *Võru keel*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Võru Instituut.
- Piibel 1739 = *Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna....* Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Piibel 1773 = *Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna....* Tallinn: Lindworsse. Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
- Rosshnius 1632 = Joachim Rosshnius, *Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leiden-*

- geschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. Jurjew (Dorpat): Gelehrte Estnische Gesellschaft, 1898.
- Stahl, Heinrich 1637. *Anführung zu der Estnischen Sprach*. Revall: Chr. Reusner der älter [Faksiimileväljaanne: Heinrich Stahl, *Anführung zu der Estnischen Sprach*. Brampton–Tartu: Maarjamaa, 2000].
- Stahl, Heinrich 1638. *Hand- vnd Hauszbuches Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürsenthumbs, Dritter Theil, Darinnen die gewöhnliche Evangelia....* Tallinn: Dch. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drücherey.
- Tafenau, Kai 2006. *Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitajate Ajalooarhiivis*. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koostanud E. Küng. [Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).] Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 241–294.
- [Thor Helle, Anton] 1732. *Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache....* Halle: Stephan Orban [Faksiimile ja tõlge: Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2006].
- Uus Testament 1715 = *Meie Jssanda Jesusse Kristussse Uus Testament....* Tallinn: Kristow Prendeken [Faksiimileväljaanne: Uus Testament 1715. Faksiimile. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004].
- Uus Testament 1729 = *Meie Jssanda Jesusse Kristusse uus Testament ehk Ue Seädusse Ramat....* Tallinn: Johan Köler.
- Wastne Testament 1686 = *Meie Jssanda Jesusse Kristusse Wastne Testament....* Riga: Johann Georg Wilcken, 1686 [Faksiimileväljaanne: Wastne Testament 1686. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2001].
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864. *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt (Mémoires L'académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, VII série. Tome VII, N° 8)*. St. Petersburg [Faksiimileväljaanne: Ferdinand Johann Wiedemann. Uurimus Võru murdest. Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Tõlge eesti keelde Inge Annom. Toimetajad Külli Habicht, Karl Pajusalu. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.) Tartu: Tartu Ülikool, 2002].

On the Forms of the Potential in Estonian Bible Translations

Keywords: old literary Estonian, potential mood, 17th-century Estonian Bible translations

The aim of the work is to explain the origin of the forms of the potential mood occurring in North-Estonian Bible translations and to analyze their morphological structure. In the late 17th century the potential mood was on the decline in the Estonian language, being to a certain extent still viable in the runic song and in the South Estonian dialect area. The forms of the potential mood have come into the texts of the North Estonian Bible with the translation made by Johann Hornung in 1688. The most authentic copy of this translation is the Munich manuscript dating from the year 1694. The main example for Hornung and his successors in using the potential mood in North Estonian has probably been the South Estonian version of the New Testament. About two-thirds of its potential

mood forms have been translated into North Estonian, while one third have been overlooked and the origin of 7 forms (e.g. the forms with *leene-* and the idiomatic *käsi käineb*) is uncertain. The forms of the potential mood are marked by a *ne-* suffix attached to the verb in the 3rd person singular, and are usually in the present tense, but sometimes compound tenses are used. The most dominating verb is *olema*, while *leema*, *saama*, *käima*, and *kandma* are also frequent.

Heiki Reila (b. 1963), MA, University of Tartu, PhD student, Institute of Estonian Language, researcher, heiki.reila@ut.ee